УДК 281.5 (477): 159.922.4
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.5

Дейнега Євген Олександрович,
аспірант кафедри філософії та релігієзнавства
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
orcid.org/0000-0001-6233-4928
evgeniydeinega@ukr.net

РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОМЕНТАЛЬНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена релігійно-культурним основам формування етноментальності населення, що проживало на території України в різні періоди її історії. У дослідженні проаналізовано авторитетні джерела різних історичних періодів і розглянуто феномен народного характеру з релігієзнавчих, філософських, культурологічних, етнологічних і соціально-політичних позицій. Джерельна база дослідження складається з матеріалів, які уможливлюють отримання комплексного уявлення про історичні умови формування специфічного соціально-культурного середовища на території України.

У процесі викладу матеріалу вибудовується концептуальна культурно-релігійна система українських земель – етноментальний трикутник «язичництво – візантійське християнство – релігійний синкретизм у формі українського православ'я». Надається загальна характеристика кожного етапу релігійно-культурного розвитку ментальності місцевого населення. Визначено першопричини переходу від одного культурно-історичного періоду до іншого, що полягають у природному розвитку людського мислення, еволюції релігійних систем, соціально-політичних перетворень тощо.

Матеріали статті розглядають також релігійно-культурні особливості західного і східного християнства, визначають їхні характерні риси в царині богослов'я, соціального аспекту релігійної традиції, характеру впливу на ментальність вірян, особливості взаємодії з навколишнім світом, зокрема – реакції на зміни часів глобалізації. У дослідженні аналізуються різні оцінки наслідків християнізації українських земель у контексті культурно-ментальних особливостей місцевих жителів.

З огляду на масштабність заявленої теми, виправдане розроблення деяких перспективних напрямів подальших досліджень, спрямованих на встановлення закономірностей між догматикою окремої релігійно-культурної системи та її впливом на ментальність її послідовників. Матеріали статті будуть корисні студентам, аспірантам, викладачам і всім, хто цікавиться витоками української релігійної традиції та культури.

Ключові слова: етноментальність, народний характер, православ'я, католицизм, язичництво, еволюція культури, українське православ'я, культурна конфліктність.

Deinega Evgeniy,
Postgraduate Student at the Department of Philosophy
and Religious Studies
Kyiv Boris Grinchenko University
orcid.org/0000-0001-6233-4928
evgeniydeinega@ukr.net

RELIGIOUS AND CULTURAL BASIS OF ETHNOMENTALITY FORMATION: UKRAINIAN CONTEXT

The article is dedicated to the religious and cultural foundations of the formation of the ethno-mentality of the population that lived in the territory of Ukraine at different periods of its history. The research analyzes authoritative sources from various historical periods and examines the phenomenon of national character from religious, philosophical, cultural, ethnological, and socio-political perspectives. The source base of the research consists of sources that enable a comprehensive understanding of the historical conditions for the formation of a specific socio-cultural environment in the territory of Ukraine.

While presenting the material, a conceptual cultural and religious system of Ukrainian lands is built – an ethnomental triangle of "paganism – Byzantine Christianity – religious syncretism in the form of Ukrainian Orthodoxy".

A general characteristic of each stage of the religious and cultural development of the mentality of the local population is provided. The primary reasons for the transition from one cultural-historical period to another are determined, which include the natural development of human thinking, the evolution of religious systems, socio-political transformations, etc.

The article's materials also examine the religious and cultural features of Western and Eastern Christianity, defining their characteristics in theology, the social aspect of spiritual tradition, the influence on the mentality of believers, and the specifics of interaction with the surrounding world, particularly their reactions to changes brought by globalization. The study analyzes various assessments of the consequences of the Christianization of Ukrainian lands in the context of local residents' cultural and mental characteristics.

Given the scale of the stated topic, it is justified to develop some promising directions for further research to establish patterns between the dogmas of a particular religious and cultural system and their influence on the mentality of its followers. The article's materials will be helpful for students, postgraduates, teachers, and anyone interested in the origins of Ukrainian religious tradition and culture.

Key words: ethnic-mentality, national character, Orthodoxy, Catholicism, paganism, cultural evolution, Ukrainian Orthodoxy, cultural conflict.

Вступ. Постановка проблеми. Глобалізований світ характеризується прискореним обміном інформацією, товарами та культурними цінностями, створює нові умови для взаємодії народів і цивілізацій. Однак унікальні риси кожного народу, відображені в його етноментальності, продовжують зберігатися та відігравати важливу роль у самоідентифікації людей.

Етноментальність стає важливим чинником, що впливає на сприйняття глобалізаційних змін, визначає, як ті чи інші народи адаптуються до них, за збереження власної культурної самобутності. У контексті цих глобальних змін вивчення етноментальності допомагає зрозуміти, як різні народи осмислюють своє місце в сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень. Феномен етнічної ментальності з різних позицій досліджувався низкою сучасних українських науковців. Так, Н. Венжинович у роботі «Концептуальні та мовні картини світу як похідні етнічних менталітетів» зосереджує увагу на мовній культурі та її зв'язку з етноментальністю. Авторка стверджує, що мова є основним засобом формування й передачі етнічної ментальності. Мовні форми та вислови відображають культурні коди, які несуть у собі цінності, історію та соціальні моделі поведінки конкретного етносу (Венжинович, 2006).

М. Степико у праці «Українська ментальність та її культурно-історичні корені» розглядає історичне підґрунтя формування етноментальності, з акцентом на політично-релігійних аспектах, як-от козацтво та православна традиція (Степико, 2016).

Дослідження Л. Костюк «Індивідуалізм української ментальності» розглядає культурно-історичні витоки індивідуалізму, який є характерним для українського народного характеру (Костюк, 2018).

Дослідник Ю. Романенко в публікації «Проблеми сучасної української ментальності» звертається до основних викликів, з якими стикається українське суспільство у глобалізованому світі, з одного боку, і відзначає відродження інтересу до народних традицій – з іншого (Романенко, 2020).

Філософ О. Пономарьов у дослідженні «Архетипи української ментальності» здійснює соціально-філософський аналіз українських архетипів і їхнього впливу на національну ідентичність. Автор зазначає, що українська ментальність формувалася під впливом географічних і культурних умов протягом століть. Основні архетипи включають образи землі, хати, природи, що відображають близькість українців до землеробства та духовної самобутності. Також в українській ментальності співіснують риси індивідуальної свободи та колективної відповідальності, що історично склалися через соціальні та політичні обставини (Пономарьов, 2022).

Мета і завдання статті полягають у розгляді релігійно-культурних умов, у яких сформувалися специфічні риси українського етносу. Насамперед необхідно схарактеризувати релігійно-культурні системи, крізь які пройшов український регіон у процесі історичного розвитку. Доцільно також визначити характерні відмінності Східної та Західної релігійно-культурної традицій, оскільки обидві однаково відчутно вплинули на ментальність місцевого населення, стали водночас причиною культурно-ментальної конфліктності в регіоні.

Виклад основного матеріалу. У процесі еволюції людської свідомості та культури в українському регіоні сформувався етноментальний трикутник «язичництво – візантійське християнство – релігійний синкретизм у формі українського православ'я».

Етнограф В. Шаян вказує на те, що літописи християнського періоду вітчизняної історії зачіпають лише невелику частину історії українського етносу (Шаян, 1972). Цю думку розвиває О. Воропай, який пише: «Зустріч Візантії з Україною – це не була зустріч бідного з багатим; це була зустріч якщо не рівних, то близьких потугою, але різних характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культур. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народніх звичаях староукраїнське і де починається християнське». Саме тому важко уявити «Різдво без куті, Великодня – без писанки, Святої Трійці – без клечання, навіть називаємо це останнє свято «зеленими святами»» (Воропай, 1957) (у церкві освячують полин, любисток, чебрець та деякі інші рослини). На Яблучний Спас, або Преображення Господнє, до церкви несуть яблука, мед, колоски пшениці тощо (Громова, 2023).

Розмитість кордонів староукраїнських звичаїв, які поступово влилися у християнську православну традицію, призвела до того, що низка дослідників фактично ототожнюють «староукраїнські» та «язичницькі» традиції, і саме їм відводять роль «духовного ядра» українського народу як головному елементу формування етнічної ідентичності. Серед авторів цієї групи необхідно сказати про М. Драгоманова, В. Гнатюка, О. Воропая, В. Шаяна, М. Поповича, О. Буравського.

З філософських позицій характеризує процес формування місцевої етноментальності Д. Чижевський, згідно з яким вона «бере початок і в дохристиянському часі і у християнському; і від «правовір'я» християнського, <...>, і від уніатів, і від католиків, і від «аріян»; і від селян, і від козаків, і від шляхти, і від аскетичного світогляду Лаври, і від бароккового письменства Київської академії» (Чижевський, 1992). Простежується наскрізність розвитку місцевого народного характеру та впливу на нього релігійної складової частини.

Навіть більше, релігія «ніколи не існувала поза етнічним ґрунтом» і «ніби вплетена у структуру етнічного менталітету, починаючи від родів і племен та закінчуючи націями. Тісний зв'язок між етнічними та релігійними елементами простежується вже на перших етапах їх розвитку: «у родоплемінній спільноті, крім кровно-родинних зв'язків, які були головними, одним із визначальних стає релігійний чинник, а межі осілості племені майже збігаються з межами поширення релігії» (Лютко, 2012).

За М. Костомаровим, український народ є «одним з типів слов'янського світу», який мав специфічні культурно-ментальні риси ще за часів давньої Русі (Костомаров, 1923), і «коріння якого – плем'я полян – провідник грецької освіченості та культури на давньоруських землях» (Грушевський, 1991).

У дохристиянську добу: «племена <...> мали назви переважно згідно з місцем проживання. Такий поділ зберігався постійно <...>; теперішні етнографічні назви співпадають з тими, про які говорив Нестор». Також відрізнялася мова та побутові звички племен. Такі етнографічні відмінності зберігаються тривалий час, однак важливіше звертати увагу на глибинні ознаки української народності (Костомаров, 2014), її кореляції з релігійними віруваннями.

Саме релігія відіграє панівну роль у процесі формування етнічної ментальності, визначає ціннісні та світоглядні орієнтири людської спільноти, безпосередньо впливає на її поведінкові механізми та самовизначення (Попович, 2006).

Язичницька ментальність спиралася на дихотомію «священне – профанне». Перше вважалося сакральним, оскільки мало інший порядок речей порівняно з повсякденним життям. Шанування древніми людьми священного каміння та дерев пояснюється тим, що вони переставали бути для людей «самими собою», навколишня реальність трансформувалася в реальність трансцендентного характеру, утворення якої – процес, який неможливо пояснити повністю (Еліаде, 2000).

Капища були місцем зустрічі людей із божествами. Анімізм і натуралізм, вірування в душі природних елементів і явищ, становили основу для розуміння світу та взаємодії з ним, були ключовими аспекти язичницької ментальності.

Ритуальні практики язичницької доби були невід'ємні від природних явищ і полягали

в поклонінні божествам, як-от Перун, Велес, Макош, Сварог, багатьом іншим. Стародавні вірування підтримували соціальну та політичну організацію племінного життя: зберігалися головні принципи людської взаємодії, особливості поведінки, традиційний побут тощо (Потебня, 1865; Драгоманов, 1876; Гнатюк, 1993).

Дохристиянський період також характеризувався циклічним сприйняттям часу, що пояснюється зміною пір року, отже – аграрних циклів. Тогочасні ритуали, пов'язані із циклічністю природних змін, допомагали підтримувати зв'язок зі священним і забезпечувати добробут спільноти (Попович, 1998).

Етнологиня Н. Громова пояснює: «Уся календарна обрядовість базується <…> у більшості землеробських народів просто на тому, що сам собою врожай не ростиме. Тобто люди, окрім того, що вони вкладались реальними діями, робили багато магічних дій і думали, що без них нічого не відбудеться» (Громова, 2023).

Характер праці – це важливе джерело формування ментальних рис і загального світосприйняття, оскільки «відомо, що вся стародавня культура українців зростала на культі землі, хліборобської праці. Хліборобство було для українців єдиною надією, мрією, ідеалом їхнього життя. Земля – основний елемент світобудови, головна ланка у світотворчому ланцюгу. Найяскравішою рисою особистості українця є незвичайний, таємничий контакт із духом рідної землі» (Абрамова, 2000).

Концептуально вдало узагальнює побутово-трудовий характер української ментальності дослідниця О. Колесник, яка пише про «селянськість» як генетичну рису української культури – своєрідний антеїзм на місцевий лад: «Хліборобські ідеали випливали з родинного стилю життя і проймали свідомість і селянина, й інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмові, народництві, <...> у державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу)» (Колесник, 2002).

У вітчизняній науковій думці існують полярні оцінки наслідків християнізації давньої Русі за східним обрядом – від позитивістських позицій І. Огієнка (фактичне ототожнення української культури та православної традиції) до критичних зауважень Ю. Михайла («Київська Русь не тільки зуміла підморозити візантійську спадщину, а й біблейську спадщину задушила, закостенила, вийняла з неї облагороджену і живу душу») (Михайло, 2016).

Однак безперечно, що адаптація візантійського християнства в 988 р. стала переломним етапом давньоруської історії, оскільки був визначений подальший релігійно-культурний і ментальний розвиток регіону. Адаптація східного християнства долучила українські землі до візантійського цивілізаційного кола, сформувала тим самим характерне світовідчуття та морально-етичні орієнтири населення на різних рівнях ідентичності.

Місцеві боги та вірування не зникли, і східні слов'яни тривалий час жили в умовах двовір'я (Субтельний, 1991), яке сприяло збереженню язичницьких вірувань під зовнішнім шаром християнства – старовинні народні звичаї перебували в «гущавині народу, на дні фольклору, <...> у звичаях і обрядах» (Шаян, 1972).

Церквою було адаптовано велику кількість дохристиянських обрядів і традицій, зокрема свята, пов'язані із природними циклами, які інтегрувалися в церковний календар. Також язичницька символіка, зокрема природні мотиви, знайшла своє відображення в архітектурі та декоративних елементах церков.

Культурологиня Н. Кривда на прикладі ікон пояснює адаптацію язичницьких атрибутів після прийняття християнства: «Зайнявши місце давніх язичницьких богів, ікона не набула нового функціонального значення, а тому вшановувалася насамперед як оберіг, сила якого поширювалася тільки на представників певного роду» (Кривда, 2017).

Консенсусною думкою щодо глобальних наслідків прийняття візантійської духовної традиції є, з одного боку, інтеграція давньоруської держави до християнської Європи, а з іншого – поглиблення відмінностей між Східною і Західною Європою. Поступово виокремлюється серединне становище українського регіону на різних рівнях ідентичності, апріорі гетерогенного за своєю природою.

Відмінність ментальності пов'язана з відмінним релігійно-культурним середовищем. Католицький священник і філософ Ч. Тейлор говорить, що «латинський і грецький обряди сформували дві різні християнські цивілізації, <...> які пов'язані, але відмінні за богословськими поглядами та <...> різними імпульсами до реформ» (Тейлор, 2013).

Автор вказує на відмінний культурно-історичний контекст православного світу, який дотичний і до процесу формування українського народного характеру. В українському регіоні православна традиція стикається зі світом західного християнства, що концептуально було визначено А. Каппелером як «прикордоння православ'я щодо католицького світу» (Каппелер, 2017).

У «Книзі буття українського народу» М. Костомарова можна ретроспективно простежити культурно-релігійні домінанти народу, які змінювалися залежно від політичної ситуації навколо регіону. Історик пише про наближення до західної сусідки: «І поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слов'янські поміж собою». А пізніше – коментар щодо зближення з Московією: «Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський» (Костомаров, 1990). Однак першому М. Костомаров дорікає утисками народу з боку панів, а другому – жорстокістю царату, підкреслює тим самим срединне розташування українських земель, що підтверджується як географічно, так і в релігійно-культурній царині, а також на ширшому рівні узагальнення – ментальному рівні.

Вгадуються ознаки суперечливого характеру української ментальності стосовно обох слов'янських гілок, незважаючи на їхню культурно-історичну близькість.

Однак наявність взаємопроникнення двох християнських світів не підлягає сумніву. Безперервність історичних взаємин між православним і римо-католицьким світом доречно продемонструвати на прикладі Галицько-Волинського князівства у XIII ст., яке вважалося державою – спадкоємицею Київської Русі, де князя Данила Галицького було короновано Римським Папою.

Інший приклад – соціально-політична структура українських земель, яка із часів пізнього середньовіччя характеризувалася тим, що «східнослов'янське право було пов'язано із середньоєвропейськими елементами корпоративно-міських організаційних форм або німецьким міським правом».

У релігійній сфері одним із найважливіших періодів взаємодії східної та західної гілок християнства є унія 1596 р., яка спочатку спровокувала розкол українського православ'я, а пізніше стала каталізатором своєрідного православного ренесансу. Унія поєднала в собі грецькі та руські-українські елементи з польсько-латинськими.

У XVII–XVIII ст. з Польщі й Австрії транзитом через український регіон європейська культура приходила в Росію. Із другої половини XVIII ст. спостерігався і зворотний культурний рух, прикладом чого слугують Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві – характерні архітектурні споруди тогочасної імперії Романових (Каппелер, 1999).

У результаті критичного огляду творів таких західноєвропейських мислителів різних епох, як Августин Аврелій, Тома Аквінський, М. Лютер, Ж. Кальвін, М. Вебер, Ж. Марітен, Р. Нібур і Ч. Тейлор, уможливлюється визначення головних аспектів західнохристиянської ментальності.

Становлення західноєвропейської думки та способу мислення відбувалося під впливом раціоналістичних ідей Арістотеля, які відіграли важливу роль у формуванні західних уявлень про мораль і право.

За часів Реформації були обґрунтовані ідеї індивідуальної відповідальності перед Богом та спасіння через віру, важливість Церкви як інституції, що стало основою протестантської етики та визначило західну систему цінностей і місце людини у світі (Августин, 2005; Аквінський, 1485; Лютер, 1996; Кальвін, 1939; Вебер, 2004; Марітен, 1936; Нібур, 1943; Тейлор, 2013).

Характерна особливість православної традиції полягає в її містичному і досвідному характері. Східне християнство розвиває богослов'я не як абстрактну філософію, а як містичне богопізнання, що базується на особистому досвіді спілкування з Богом. Теологія Східної церкви нерозривно пов'язана з теозисом. Відповідно, обожнення людини – це головна мета християнського життя на Сході.

Православне богослов'я тяжіє до апофатизму – негативної теології, де пізнання Бога здійснюється не через визначення його сутності, а через заперечення людських понять про нього. Це означає, що Бог є трансцендентним і незбагненним, і єдиний спосіб говорити про нього – це через те, чим він не є.

Церква має сакраментальний характер, оскільки є живим організмом, у якому діє Святий Дух. Церковні таїнства сприймаються як спосіб долучення до благодаті та божественних енергій, що сприяє її духовному зростанню і спасінню.

Також для Східної церкви важливу роль відіграє святоотцівська традиція у формуванні православного богослов'я. Священна традиція Церкви, передана через святих отців, є живою і динамічною, вона доповнює Святе Письмо в богослов'ї та житті Церкви. Саме цим пояснюється підкреслений історизм православної традиції, її опір прогресивним тенденціям (Лотоцький, 1928; Огієнко, 1942; Огієнко, 1954; Чижевський, 1960; Шевельов, 1996).

У літературі загальний лейтмотив критики західного християнства полягає у втраті ним первісної метафізичної і трансцендентної сутності. Християнство на Заході дедалі більше піддається секуляризації, стає формальністю, яка втратила зв'язок із містичним і духовним виміром.

Однією із причин кризи коментатори еволюції західнохристиянської традиції називають раціоналізм, що почав домінувати в західній культурі. У результаті лобіюється переконання, що розум і науковий метод можуть цілком пояснити дійсність, залишаючи за бортом духовний досвід і містичний бік буття. Такий підхід призводить до редукції віри до етичних і соціальних аспектів, а не до трансцендентного пізнання Бога (Шеррард, 1972).

Отже, Україна є прикладом міжкультурного кордону в широкому розумінні, оскільки на її території стикаються різні релігійні системи, взаємодіють різні етноси, відбувається лінгвістичне взаємопроникнення із сусідніми державами. Утворюється специфічна ментальність як результат симбіозу релігійно-культурних впливів Сходу і Заходу. До східних рис української ментальності належать важлива роль громади, взаємодопомога, релігійність, відданість традиціям та традиційному укладу життя, гостинність. Помітними західними рисами українського народного характеру є індивідуалізм, раціональність, критичне мислення, важливість людських прав і свобод.

Висновки. Розглянуті у статті матеріали уможливлюють низку концептуальних узагальнень. У процесі дослідження встановлено, що глобалізаційні процеси сучасності не зменшують важливості народної самобутності, яка проявляє себе в релігійно-культурній сфері, а також у традиційній для окремої спільноти суспільно-політичній організації.

Формування етноментальності – це результат тривалого співжиття історично сформованої людської спільноти, етносу, народу, глибинне життя якого значною мірою відбувається поза політично-ідеологічною площиною. Така усталена етнічна група зберігає культурно-ментальні особливості протягом історії за допомогою звичаїв і обрядів, культурозбережувальна функція яких освячена традицією.

Ментальність українського народу проявляється на перетині різних релігійно-культурних систем – язичницької та християнської – у синкретичних проявах культурно-ментальних рис населення. Підкреслена ритуальність православної традиції переплелась із циклічністю язичницьких ритуальних практик, водночас адаптувала велику кількість дохристиянських елементів, що із плином часу сформувало звичне для нас культурно-релігійне середовище.

Специфіка українського регіону полягає в його розташуванні на перехресті східних і західних релігійно-культурних традицій. Обидва культурно-історичні полюси суттєво вплинули на релігійно-культурні основи формування етнічної ментальності українців.

Незважаючи на культурну спільність з іншими гілками слов'янства, спостерігається окремішність українського народного характеру, відмінні поведінкові архетипи. Перспективними напрямами подальших досліджень є визначення динаміки релігійно-культурних запозичень як християнського Сходу, так і християнського Заходу, вивчення специфічного побуту вірян, а також місіонерської діяльності християнських церков.

Список використаних джерел:

Абрамова, І. (2000). Національний психотип українців (на матеріалі розвідки І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу»). Вісник Запорізького державного університету.

Аквінський, Т. (1485). Сума теології.

Августин, А. (2005). Про Місто Боже / пер. з лат. П. Содомори. Київ: Наукова думка.

Буравський, О. (2018). Ментальність. Київ: Благодіяльність.

Вебер, М. (2004). Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.

Венжинович, Н. (2006). Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів. Лінгвістичні студії: збірник наукових праць. Донецьк: ДонНУ, 2006. Вип. 14. С. 8–13.

Воропай, О. (1957). Звичаї нашого народу. Мюнхен: Українське видавництво.

Гнатюк, В. (1993). Язичництво. Львів: Наукова думка.

Громова, Н. (2023). Свято Івана Купала: походження та історія. *Українська правда*. URL: https://life.pravda.com.ua/society/649c2b03595f5/.

Грушевський, М. (1991). Історія України-Руси. Нью-Йорк: Книгоспілка.

Драгоманов, М. (1876). Про віру й громадянство. Старі питання на новий лад.

Еліаде, М. (2001). Священне і мирське. Київ: Основи.

Кальвін, Ж. (1939). Настанови християнської релігії. Амстердам: Реформована Церква в Полудневій Африці.

Каппелер, А. (2017). Нерівні брати: українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Видавництво: «Критика».

Каппелер, А. (1999). Україна між Сходом і Заходом. Схід – Захід: історико-культурологічний збірник. Випуск 2. Харків: Майдан.

Колесник, О. (2002). Українська культура та історіографія: історія ментальностей. Український історичний журнал.

Костомаров, М. (1845). Книга буття українського народу. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Київ: Наук. думка. 1990. Т. 1. С. 250–258.

Костомаров, М. (2014). *Український історичний журнал*. № 6.

Костомаров, М. (1923). Дві руські народности / Микола Костомаров; перекл. Олександер Кониський ; з переднім словом Дмитра Дорошенка. Київ; Ляйпціґ: Українська накладня. Друкарня К.Г. Редера.

Костюк, Л. (2018). Індивідуалізм української ментальності. Київ: Дух і літера.

Кривда, Н. (2017). Ікона як один із чинників формування української етнічної ідентичності. Київ: Дух і літера.

Лотоцький, О. (1928) Східні впливи в українському православ'ї. Київ: Наукова думка.

Лютер, М. (1996). 95 тез. Пер. с лат.: О. Рубана; за ред. Ю. Голубця. Видавництво «Германевт».

Лютко, О. (2012). Релігійність як індикаційна ознака українського етносу. Видавництво Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

25. Марітен, Ж. (1936). Інтегральний гуманізм. Київ: Наукова думка.

26. Михайло, Ю. (2016). Візантизм як фактор цивілізаційного впливу на українське суспільство. Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія №Історія, міжнародні відносини». Вип. 18. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка.

Нібур, Р. (1943). Природа і доля людини. Київ: Наукова думка.

Огієнко, І. (1942). Східна церква та її вплив на Україну. Київ: Наукова думка.

Огієнко, І. (1954). Візантія й Україна. Вінніпег: Українське наукове православне богословське товариство.

Пономарьов, О. (2022). Архетипи української ментальності. Видавництво «Матеріали доукраїнської етнології».

Попович, М. (2006). Теорія ментальності. Проблеми теорії ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди; відп. ред. М. Попович. Київ, 2006.

Попович, М. (1998). Нариси історії української культури. Київ: Дніпро.

Потебня, О. (1865). Міфологія та фольклор слов'ян.

Романенко, Ю. (2020). Проблеми сучасної української ментальності. Київ: Дух і літера.

Степико, М. (2016). Українська ментальність та її культурно-історичні корені. Київ: Дух і літера.

Субтельний, О. (1991). Україна: історія. Київ: Либідь.

Тейлор, Ч. (2013). Секулярна доба. Книга перша. Пер. з англ. Київ: Дух і літера.

Чижевський, Д. (1960). Східні і західні риси української культури. Київ: Наукова думка.

Чижевський, Д. (1992). Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Наукова думка.

Шаян, В. (1972). Проблема української віри. Лондон, Торонто: Інститут Володимира Шаяна.

Шевельов, Ю. (1996). Україна між Сходом і Заходом. Київ: Дніпро.

Шеррард, Ф. (1972). Християнство: Правда або Ілюзія? Видавництво: фонд «Храм».

References:

Abramova, I. (2000). Natsionalnyi psykhotyp ukraintsiv (na materiali rozvidky I. Nechuia-Levytskoho "Svitohliad ukrainskoho narodu") [National psychotype of Ukrainians (on the material of I. Intelligence) Nechuy-Levitsky "Worldview of the Ukrainian people"]. S. 1–4 [in Ukrainian].

Akvinskyi, F. (1485). Suma teolohii [The Sum of Theology] [in Ukrainian].

Blazhennyi, A. (2005). Pro Misto Bozhe [About the City of God] / per. z lat. P. Sodomory. Patriiarkhat. 2005. № 4. S. 21 [in Ukrainian].

Buravskyi, O. (2018). Mentalnist [Mentality]. Kyiv: Blahodiialnist [in Ukrainian].

Veber, M. (2004). Protestantska etyka i dukh kapitalizmu [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. Kyiv: Osnovy, 1994. 261 s. [in Ukrainian].

Venzhynovych, N. (2006). Kontseptualna y movna kartyny svitu yak pokhidni etnichnykh mentalitetiv [Conceptual and linguistic pictures of the world as derivatives of ethnic mentalities]. Linhvistychni studii: zb. nauk. prats. Donetsk: DonNU, 2006. Vyp. 14. S. 8–13 [in Ukrainian].

Voropai, O. (1957). Zvychai nashoho narodu [Customs of our people]. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].

Hnatiuk, V. (1993). Yazychnetstvo [Paganism]. Lviv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Hromova, N. (2023). Sviato Ivana Kupala: pokhodzhennia ta istoriia [Holiday of Ivan Kupala: origin and history]. Ukrainska pravda. Retrieved from: https://life.pravda.com.ua/society/649c2b03595f5/ [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (1991). Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Niu-York: Knyhospilka [in Ukrainian].

Drahomanov, M. (1876). Pro viru y hromadianstvo. Stari pytannia na novyi lad [About faith and citizenship. Old questions in a new way] [in Ukrainian].

Eliade, M. (2001). Sviashchenne i myrske [Sacred and Worldly]. Kyiv: Osnovy [In Ukrainian].

Kalvin, Zh. (1939). Nastanovy khrystyianskoi relihii [Guidelines for the Christian Religion]. Amsterdam: Reformovana Tserkva v Poludnevii Afrytsi [in Ukrainian].

Kappeler, A. (2017). Nerivni braty: Ukraintsi ta rosiiany vid serednovichchia do suchasnosti [Unequal brothers: Ukrainians and Russians from the Middle Ages to the present] [in Ukrainian].

Kappeler, A. (1999). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom [Ukraine between East and West]. Skhid – Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk. Vypusk 2. Kharkiv: Maidan, 1999. S. 5–12 [in Ukrainian].

Kolesnyk, O. (2002). Ukrainska kultura ta istoriohrafiia: istoriia mentalnostei [Ukrainian culture and historiography: the history of mentalities]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. S. 31 [in Ukrainian].

Kostomarov, M. (1845). Knyha buttia ukrainskoho narodu [The Book of Being of the Ukrainian People]. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo: u 3 t. Kyiv: Nauk. dumka. 1990. T. 1. S. 250–258 [in Ukrainian].

Kostomarov, M. (2014). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]. 2014. № 6 [in Ukrainian].

Kostomarov, M. (1923). Dvi ruski narodnosty [Two Russian nationalities]. Mykola Kostomarov; pereklav Oleksander Konyskyi; z perednim slovom Dmytra Doroshenka. Kyiv; Liaiptsig: Ukrainska Nakladnia. Drukarnia K.H. Redera [in Ukrainian].

Kostiuk, L. (2018). Indyvidualizm ukrainskoi mentalnosti [Individualism of Ukrainian mentality] [in Ukrainian].

Kryvda, N. (2017). Ikona yak odyn iz chynnykiv formuvannia ukrainskoi etnichnoi identychnosti [Icon as one of the factors of formation of Ukrainian ethnic identity] [in Ukrainian].

Lototskyi, O. (1928) Skhidni vplyvy v ukrainskomu pravoslavii [Eastern influences in Ukrainian Orthodoxy] [in Ukrainian].

Liuter, M. (1996). 95 tez [95 theses]. Per. s lat.: O. Rubana; za red. Yu. Holubtsia. Vydavnytstvo "Hermenevt" [in Ukrainian].

Liutko, O. (2012). Relihiinist yak indykatsiina oznaka ukrainskoho etnosu [Religiosity as an indication of the Ukrainian ethnic group] [in Ukrainian].

Mariten, Zh. (1936). Intehralnyi humanizm [Integral Humanism] [in Ukrainian].

Mykhailo, Yu. (2016). Vizantyzm yak faktor tsyvilizatsiinoho vplyvu na ukrainske suspilstvo [Byzantium as a factor of civilizational influence on Ukrainian society]. Ukraina – Ievropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia "Istoriia, mizhnarodni vidnosyny". Vyp. 18. Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatiuka, 2016 [in Ukrainian].

Nibur, R. (1943). Pryroda i dolia liudyny [Nature and destiny of man] [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (1942). Skhidna Tserkva ta yii vplyv na Ukrainu [The Eastern Church and its Impact on Ukraine] (1942). [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (1954). Vizantiia y Ukraina [Byzantium and Ukraine]. Vinnipeh: Ukrainske naukove pravoslavne bohoslovske tovarystvo. 96 s. [in Ukrainian].

Ponomarov, O. (2022). Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti [Archetypes of Ukrainian mentality]. Vydavnytstvo: “Materialy doukrainskoi etnolohii” [in Ukrainian].

Popovych, M. (2006). Teoriia mentalnosti [Theory of mentality]. Problemy teorii mentalnosti / NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H. Skovorody; vidp. red. M. Popovych. Kyiv, 2006. 31. 32. Popovych, M. (1998). Narysy istorii ukrainskoi kultury [in Ukrainian].

Popovych, M. (1998). Narysy istorii ukrainskoi kultury [Essays on the History of Ukrainian Culture]. Kyiv: Dnipro.

Potebnia, O. (1865). Mifolohiia ta folklor slovian [Mythology and folklore of the Slavs] [in Ukrainian].

Romanenko, Yu. (2020). Problemy suchasnoi ukrainskoi mentalnosti [Problems of modern Ukrainian mentality] [in Ukrainian].

Stepyko, M. (2016). Ukrainska mentalnist ta yii kulturno-istorychni koreni [Ukrainian mentality and its cultural and historical roots] [in Ukrainian].

Subtelnyi, O. (1991). Ukraina: istoriia [Ukraine: History]. Kyiv: Lybid. 512 s. [in Ukrainian].

Teilor, Ch. (2013). Sekuliarna doba [Secular Age]. Knyha persha. Per. z anhl. Kyiv: Dukh i litera, 2013. 664 s. [in Ukrainian].

Chyzhevskyi, D. (1960). Skhidni ta zakhidni rysy ukrainskoi kultury [Eastern and Western features of Ukrainian culture] [in Ukrainian].

Chyzhevskyi, D. (1992). Narysy z istorii filosofii na Ukraini [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv, 1992. S. 17–23 [in Ukrainian].

Shaian, V. (1972). Problema ukrainskoi viry [The Problem of Ukrainian Faith]. London, Toronto: Instytut Volodymyra Shaiana [in Ukrainian].

Shevelov, Yu. (1996). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom [Ukraine between East and West] [in Ukrainian].

Sherrard, F. (1972). Khrystyianstvo: Pravda abo Iliuziia? [Christianity: Truth or Illusion?] [in Ukrainian].